
Vilma JOVANOVIĆ

SKRIVANJE U BUDIMPEŠTI

Rodena je 5. juna 1923. godine u Osijeku, Rod oca Julija Šternberga i majke Irme, domaćice, rođene Papai. Otac Julije, rođen 1892. u Pakracu, bio je direktor Paromlina i Hrvatske štedionice u Osijeku. Majka Irma, domaćica, rođena je 1897. u Barču (Barcs), u Madarskoj, u brojnoj porodici.

Do rata i okupacije Jugoslavije 1941. godine porodica je živela u Osijeku. U aprilu te godine Vilma je maturirala u osječkoj gimnaziji. U to vreme njen stariji brat Zdenko, takode rođen u Osijeku, bio je student hemije.

Otac i majka nisu preživeli strahote logora u Aušvicu. Rat je preživio brat Zdenko. U Holokaustu je izgubila veliki broj rodaka i po očevoj i majčinoj strani.

Posle oslobođenja zemlje završila je Ekonomski fakultet u Beogradu, u kojem i sada živi kao penzioner. Iz braka sa Borivojem Jovanovićem, koji je preminuo 1993. godine, ima kćerku Svetlanu. Ima i unuku Irmu, koja sa majkom živi u SAD.

Po proglašenju Nezavisne Države Hrvatske, aprila 1941. godine, i ulasku Nemaca u Osijek, naš život se bitno promenio. Uvedene su mere diskriminacije i progona Jevreja. Uspostavljena je obaveza nošenja žute trake sa oznakom „Židov“, zatim vremensko ograničenje izlaska iz kuće i zabrana kretanja glavnim ulicama, zabrana sedenja u tramvaju, određivanje vremena za nabavku robe u trgovini, otpuštanje iz službe,

oduzimanje radnji... Istovremeno se, kod dela građana, javio neprijateljski odnos prema Jevrejima. Promenili su se mnogi koje smo nekada smatrali prijateljima, pa i moje školske drugarice sa kojima sam osam godina sedela u klupi i prisno se družila. Pored toga, Jevrejima, a i Srbima, pretile su opasnosti noćnih hapšenja, odvođenja mladića na prinudni rad... Svakog dana su se mogle očekivati nove represalije.

U meni se učvrstilo uverenje da opstanak u takvoj sredini više nije moguć i da moramo što pre pobeći kako bismo spasili živote. Moj brat Zdenko je to učinio u avgustu 1941. godine. Napustio je Osijek s kupljenom propusnicom i pošao do Sušaka s namerom da prebегne u Italiju. Ja sam se opredelila da se sklonim u Mađarsku jer je moja majka imala brata u Budimpešti. Međutim, moji roditelji nisu imali nameru da napuste Osijek. Mislili su da mogu da podnesu teškoće takvog života, ne sagledavajući opasnosti. Sva ubeđivanja mog brata i mene bila su uzaludna.

Organizovanje bekstva iz Osijeka i prelazak granice nisu bili jednostavni. Moj otac je nekako uspeo da stupi u vezu sa ustaškim povrenikom postavljenim od novih vlasti u jednoj krznarskoj radnji. On je imao prijatelja, službenika na železničkoj stanici. Železničar je, za veliku novčanu naknadu, prihvatio da me, kada se ukaže prilika, ubaci u nemački vojni transport za Mađarsku.

Bekstvo je uspelo tek u petom ili šestom pokušaju. U međuvremenu, ja sam se svaki put pakovala, ponovo opraštala od roditelja i odlazila u stan prijatelja prekoputa železničke stanice, gde sam čekala da me neko povede do voza. U jednom od pokušaja dovedena sam u službenu prostoriju onog železničara. Međutim, kada je on izašao da proveri situaciju s vozom, ušao je ustaša iz policije koji me je poznao. Taj ustaša, prezivao se Đurić, seo je za sto preko puta mene. Stavljajući revolver na sto, pitao me je zbog čega sam bez žute oznake, šta tražim na stanici i slično. Na kraju mi je zapretio da tako nešto više ne pokušavam i udaljio me sa stanice. Naknadno sam saznala da je Đurić ucenio i moje roditelje, tražeći novac zbog toga što su dozvolili da pobegnem.

Jedne večeri, krajem decembra 1941. godine, uspela sam da napustim Osijek. Železničar me je ubacio u vagon sa nemačkim vojnicima zamolivši ih da me prime samo do Pečuja (Pécs), u Mađarskoj. Svesna opasnosti koje mi na putu prete i okruženja u kojem se nalazim, strahovala sam i budna presedela noć. Kada smo stigli u Pečuj, jedan nemački vojnik je uzeo moj kofer i otpratio me do šaltera za kupovinu karata. Stanica je bila puna policije: ali, zahvaljujući mom pratiocu, nisu po-

sumnjali. Pošto sam govorila mađarski, bez smetnji sam kupila kartu i ubrzo nastavila put za Budimpeštu. Međutim, u voz je ušla policija da kontroliše dokumenta. Imala sam samo kartu i veoma sam se uplašila. Ne znajući šta da radim, pravila sam se da spavam. Na sreću, nisu me budili, tako da sam do Budimpešte srećno stigla.

Rodbina u Budimpešti primila me je prilično hladno, što je za mene predstavljalo veliko razočaranje. Moj ujak i njegova porodica bili su imućni, ali tada još nisu shvatali šta se događa, pa ni težinu moje situacije ni okolnosti pod kojima su Jevreji već živeli u Hrvatskoj. U to vreme, Jevreji u Mađarskoj još nisu bili proganjani pa su im moja kazivanja zvučala nestvarno. Već posle nekoliko dana, rekli su da kod njih ne mogu da ostanem i da moram da nađem zaposlenje.

Za novac koji sam ponela od kuće kupila sam prijavu stana sa lažnim podacima o sebi. Uz pomoć takvog dokumenta, mogla sam da dobijem posao. Posle mesec dana, po preporuci mog ujaka, zaposlila sam se kao guvernanta kod jedne mađarske porodice sa dvoje dece. Nakon sedam meseci boravka kod njih, avgusta 1942. godine, primila sam jednu dopisnicu. Dopisnicu je napisala moja majka, prilikom transporta Jevreja za Aušvic. Dok je kompozicija stajala u Zagrebu, uspela je da po nekom pošalje tu dopisnicu. Opraštala se od mene, pisala da ništa ne brinem i da je srećna iako ide u smrt, jer zna da su njena deca na neki način spasena. Da prebrodim krizu koju je kod mene izazvala ova majčina dopisnica, mnogo mi je pomogla moja poslodavka Ana Silaši. Bila je to dobra žena i jedina je u kući znala moju situaciju.

Iste te 1942. godine, zbog progona Jevreja u Austriji, moj drugi ujak Jene Papai uspeo je da, sa porodicom, prebегne iz Beča u Budimpeštu. Pobegli su bez ičega i živeli vrlo teško. Nisu znali mađarski, pa su izazivali sumnje suseda. Zbog toga su stalno menjali boravište, ali su 1944. godine uhvaćeni i odvedeni u logor iz kojeg se nisu vratili.

U Mađarskoj sam imala brojnu rodbinu. Osim ona dva ujaka, tamo su živele tri sestre moje majke sa porodicama. Međutim, one su stanovale van Budimpešte, pa se sa njima nisam vidala. Pored njih, u Mađarskoj, u Barču (Barcs), živela je i moja baka. Stanovala je kod svoje najstarije ćerke.

Godinu 1943. provela sam sa porodicom kod koje sam radila. Da bih izbegla racije i opasnosti koje su vrebale na svakom koraku, trudila sam se da što manje izlazim iz kuće. Počela su i povremena saveznička bombardovanja Budimpešte. Tim bombardovanjima smo se istovremeno i radovali i strepeli, zbog opasnosti da stradamo.

Te godine sam uspela da, preko Crvenog krsta, saznam da je moj brat Zdenko živ i da se nalazi u Italiji, interniran u mestu Gravedona, na jezeru Komo (Como). Bio je bez novca, teško je živio i dosta gladovao, ali mu život nije bio u neposrednoj opasnosti. Čak smo nekako pronašli način da se dopisujemo. Dopisivanje je trajalo do kraja 1943. godine, kada je on prebegao u Švajcarsku. Uz velike teškoće, pešice je prešao Alpe, uspeo da uđe u Švajcarsku i tako izbegne opasnost da ga uhvate na granici i vrte u Italiju.

Kada su, u martu 1944. godine, u Mađarsku ušli Nemci i mađarski fašisti preuzeli vlast, počelo je proganjanje i Jevreja koji su bili mađarski državljani. Time se promenio položaj porodice kod koje sam radila. Kako sam u međuvremenu saznala, i oni su bili jevrejskog porekla, ali su promenili ime i veru. Pošto je to bilo poznato njihovoj posluži i mnogim susedima, uvidela sam opasnost i počela sa pripremama da ih napustim. Smatrala sam svojom obavezom da ih upozorim na opasnosti kojima će biti izloženi. Savetovala sam im da se negde sklone i tako spasu svoje živote. Verovatno poučeni i mojim iskustvom, ubrzo su napustili kuću i uspeli da prežive rat. Muž se skoro godinu dana skrivao kod nekog prijatelja u podrumu, dok se žena sa decom sklonila u neki samostan.

Za mene je nastalo veoma teško vreme. Počelo je intenzivno bombardovanje Budimpešte, skoro svake druge noći. Međutim, nas koji smo tu ilegalno živeli samo bombardovanje nije mnogo uznemiravalo. Čak smo osećali izvesno zadovoljstvo znajući da se Nemcima bliži kraj i da dolaze bolji dani. Meni je mnogo veći problem bio kako da dođem do boljih dokumenata i posla. Dobri dokumenti i rad bili su najsigurniji način da se otklone sumnje policije i ljudi koji su sa njom saradivali. Većina ilegalaca su skretali pažnju na sebe već time što su se krili i nisu radili.

Po napuštanju posla guvernante, stanovala sam sa Lilikom Blum, svojom prijateljicom iz Osijeka, koja je boravila u Budimpešti pod tuđim imenom. Živele smo u napuštenom stanu njene rođake. Tamo smo ostale svega nekoliko meseci pošto je nastojnik zgrade prijavio policiji da u naš stan dolaze sumnjive osobe koje govore, izgleda, ruski i koje, za vreme bombardovanja, ne silaze u sklonište. Ubrzo potom stigao je jedan policajac i priveo nas na saslušanje, pri čemu je otkriveno da smo izbeglice iz Hrvatske. Rat se bližio kraju i Rusi su već bili na teritoriji Mađarske pa smo uspele da se istog dana javimo prijateljima. Naši prijatelji su odmah skupili novac i ponudili ga policajcu. On je primio novac, ali je postavio još jedan uslov. Tražio je da, kada dođu Rusi,

svedočimo pred novim vlastima da je bio pošten i da nas je pustio na slobodu. Naši prijatelji su to prihvatili i nas dve smo puštene. Međutim, njihovo obećanje nismo ispunile. Kasnije se ispostavilo da je taj policajac, koji se zvao Dešaknai, bio jedan od glavnih aktera krvoprolića u Novom Sadu, 1942. godine. Po izlasku iz zatvora, Lilika i ja smo se odselile i time zamele trag.

Oko nabavke dokumenata bilo je velikih teškoća. Bez njih sam bila skoro četiri meseca, menjajući više puta ime, u zavisnosti od situacije u kojoj sam se našla. Konačno, uz pomoć prijatelja, emigranata iz Hrvatske, dobila sam originalnu krštenicu, izdatu negde u Vojvodini, i prijavu stana. Glasile su na ime Aranke Višošević, katoličke veroisповesti. Na osnovu takvih dokumenata uspela sam da dobijem radnu knjižicu. Pod novim imenom živela sam do oslobođenja Budimpešte. Sa radnom knjižicom mogla sam da dobijem zaposlenje i lakše prolazim kroz česte racije. Prilikom legitimisanja, nekoliko puta su proveravali da li znam molitve vere kojoj sam navodno pripadala, ali sam ja za takvu proveru bila spremna jer sam ih unapred naučila.

Po dobijanju radne knjižice i prijave stana zaposlila sam se u fabrici konzervi. Prilikom zapošljavanja i tokom rada, mnogo mi je pomogao direktor fabrike, vojvodanski Madar. Prezivao se Bogdanfi. Posle rata se vratio u Jugoslaviju i radio kao novinar i književnik. Između ostalog, poznat je po prevodenju Titove biografije na mađarski jezik.

Posao u fabrici bio je izuzetno naporan. Radilo se pod teškim uslovima. Često smo radili sa hladnom vodom i nosili iz podruma uz stepenice sanduke teške po 20 kg. Dosta se radilo prekovremeno, pa i tokom bombardovanja. Ja sam u to vreme stanovala u Budimu, daleko od fabrike koja se nalazila u Pešti. Trebalo mi je više od jednog sata da dođem na posao i isto toliko vremena da se vratim. Rad u fabrici je počinjao u šest ujutro, što me je dodatno iscrpljivalo.

U to vreme, počev od aprila 1944. godine, četrnaest mojih rodaka, odnosno rodaka moje majke, odvedeno je u logor. Najviše me je potreslo kada sam čula da su moju baku, koja je imala 85 godina, jednostavno izbacili iz kreveta i izneli van kuće. Umrla je iste noći, pošto je napolju bilo jako hladno. O daljoj sudbini moje tetke, koja je sa njom živela i koja je tada imala preko 60 godina, nisam ništa čula. Znam samo da se nije vratila. Nisu se vratile ni ostale tetke niti bilo koji od članova njihovih porodica. Teško sam doživljavala povremene susrete sa kćerkom mog stanodavca, koja je radila kao sekretarica ministra u fašističkoj vladi. Između ostalog, ona je s najvećim zadovoljstvom

pričala o zlodelima koja su činjena nad Jevrejima. Njene priče sam, na žalost, morala da saslušam a da ne kažem nijednu reč.

Jedini koji su uspeli da izbegnu smrt u logoru bili su moj ujak kod koga sam prvo došla u Budimpeštu i njegova porodica – mada je i sam pred kraj rata slučajno poginuo. Ja ih 1944. godine nisam vidala, ali sam saznala da žive u tzv. „zaštićenim“ kućama. U Pešti je od novembra bilo takvih kuća u kojima su skoncentrisani Jevreji sa švedskim, švajcarskim i pasošima drugih zemalja i bili zaštićeni. Za njihovu bezbednost brinuli su konzulati odgovarajućih neutralnih zemalja, što su Nemci i tadašnje vlasti tolerisale. Ova akcija spasavanja sprovedena je posle 15. oktobra 1944, odnosno dolaska na vlast njilaša, najokrutnijih mađarskih fašista.

U decembru 1944, uporedo sa čestim bombardovanjima, došlo je do opsade Budimpešte. Rusi su opkolili grad i polako nadirali u Peštu, gde su se vodile borbe za svaku kuću. Avioni su nadletali Dunav i sprečavali prelazak preko mostova između dva dela grada, tako da je Budim, u kojem sam stanovala bio odsečen. Kasnije je u Budimu bilo, u obruču, oko deset hiljada SS-ovaca, od kojih su preživeli odvedeni u zarobljeništvo. Pošto je bilo gotovo nemoguće stići do Pešte, prestala sam da odlazim na posao. Ubrzo je zavladao glad. Desetak dana po početku opsade, opljačkane su sve prehrambene radnje, tako da se ništa nije moglo kupiti. U međuvremenu su otvorene narodne kuhinje, koje su pomagale stanovništvu da se nekako prehrani.

U to vreme sam se sprijateljila sa Gabrijelom Verner, novinarkom iz Rumunije. Ona je bila Jevrejka i živela ilegalno u Budimpešti. Stanovala je vrlo blizu mene pa smo svakodnevno zajedno išle da tražimo hranu, zanemarujući bombardovanje, ulične borbe i druge rizike. Nekoliko puta smo odlazile i u udaljenije delove Budima, pretrčavajući strme ulice sa čijih su vrhova Rusi neprekidno pucali.

Jednoga dana, Gabrijela i ja smo odlučile da odemo do Pešte. Nameralavale smo da vidimo da li su naši prijatelji živi i kako preživljavaju. Nosile smo i hranu koju su Gabrijelini susedi pripremili za svoje dete u Pešti. Nekako smo uspele da pridemo Eržebet-mostu. Međutim, kada smo stigle do samog mosta, videle smo da ruski avioni neprekidno nadleću mostove i mitraljiraju ih. Čekale smo dosta dugo i, između dva nadletanja, pretrčale preko mosta, uspele da se domognemo druge strane i sakrijemo pre sledećeg nadletanja aviona.

U Pešti smo posetile Liliku koja je boravila u podrumu svoje zgrade. U to vreme svi su živeli u podrumima i skloništima. Kada smo

pošle nazad, Gabrijela i ja smo rešile da idemo kraćim putem, preko Lančanog mosta, iako smo znale da se kod tog mosta vode najveće borbe. Dok smo prilazile mostu, počelo je snažno bombardovanje. Tražeći zaklon, stale smo uz zgradu policije, nadomak mosta. Međutim, u tom trenutku je zgrada policije mitraljirana, a nas obe teško ranjene. Gabrijela je ubrzo izdahнула. Ja sam bila ranjena u noge i ruke, a pogodena mi je i ključna kost.

Kada se situacija smirila, uneli su nas u zgradu policije. Odmah nas je pregledao neki lekar koji je bio uhapšen kao Jevrej. Konstatovao je Gabrijelinu smrt. Mene su preneli na nosilima u podzemnu nemačku vojnu bolnicu, u neposrednoj blizini Lančanog mosta. Posle dugog čekanja, našla sam se na stolu, gde su me pregledali nemački lekari. Dvourmili su se da li da mi amputiraju levu nogu, na kojoj je bila duboka rana, da bi se sprečilo trovanje. Pošto sam ih razumela, nisam dozvolila da mi nogu seku. Tada su mi stavili obe noge u gips i uvezali ruku iza leđa, zbog slomljene ključne kosti.

Pešta je uglavnom bila oslobođena. Rusi su stigli do mostova. Već sledeće noći, u bolnici se čula snažna eksplozija. Mi, bolesnici odmah smo pretpostavili da su Nemci digli u vazduh Lančani most. To se moglo zaključiti po jačini detonacije a i po tome što su se svi nemački lekari povukli, ostavljajući nas bez nadzora. Priključili su se svojim preostalim sunarodnicima u Budimu, koji su se tamo još uvek branili.

Ubrzo su u bolnicu ušli Rusi i odmah počeli sa legitimisanjem i ispitivanjem. Nisu me najbolje razumeli, ali su shvatili da sam Jugoslovenka i da sam tu zarobljena. Zbog toga su prema meni bili blaži, pa i blagonakloni. Ponekad su mi davali malo hrane. Prema drugima su bili vrlo grubo, naročito muškarcima, pošto je među bolesnicima bilo mnogo mađarskih policajaca i nemačkih vojnika.

Posle nedelju dana uspelo mi je da pošaljem poruku svojoj prijateljici Liliki i prijateljima. Već posle nekoliko dana, kad mi je bilo bolje, preneli su me u stan u kojem je živeo veći broj naših prijatelja Jugoslovena, većinom ilegalaca. U stanu nas je bilo oko desetoro. Tamo su me negovali i našli lekara Jevrejina koji je dolazio da me previja. Čak su me smestili u neku kliniku iz koje sam posle tri-četiri dana otpuštena, jer nije bilo ni grejanja ni hrane. Vladala je opšta glad. Ljudi su se dovijali na razne načine da se kako-tako prehrane. Rusi su ponekad išli kamionima i izbacivali na ulicu hleb koji je izgladneli narod grabio. Mi smo se snalazili na različite načine, između ostalog, dajući ono malo stvari koje su nam preostale u zamenu za nešto namirnica.

Kada je januara 1945. godine ceo grad oslobođen, videli smo da su Nemci, pre odlaska, pobili Jevreje koji su se nalazili u getu. Prolazeći pored sinagoge, kroz otvorena vrata sam videla da je puna naslaganih ljudskih tela i da se u nju nije moglo ući.

Odmah po oslobođenju Budimpešte, grupa bivših ilegalaca, obrazovala je Jugoslovenski komitet koji je izdao dokumente kojima se dokazivalo da smo Jugosloveni. Ti dokumenti su ponekad bili od pomoći, s obzirom na to da su Rusi bili u njima neprijateljskom gradu, pa su se tako i ponašali. Od Komiteta se mogla dobiti i druga pomoć, uglavnom u hrani, tek toliko da se preživi do sledećeg obroka.

U međuvremenu je počela repatrijacija. Odvijala se sa velikim teškoćama. U maju 1945. godine, počeli su da dolaze vozovi iz Češke, Poljske i Nemačke, prepuni povratnika, većinom Jugoslovena. Oni su se javljali Komitetu, tražeći dozvole za povratak, novčana sredstva i drugu pomoć. Putovanje su nastavljali u prepunim teretnim vagonima. Ja nisam bila zdravstveno sposobna za takav napor i čekala sam da malo prezdravim. Tada sam slučajno upoznala jednog ladara koji se brodom vraćao iz Beča u Jugoslaviju i tim brodom krenula ka Osijeku. Takav povratak mi je više odgovarao pošto sam mogla da se prevezem do ušća Drave u Dunav, koje je od Osijeka udaljeno samo nekoliko kilometara. A želela sam da odem u Osijek jer je tamo bio i moj brat koji se u međuvremenu vratio iz Švajcarske.

Putujući brodom susrela sam pravnika, po prezimenu Štajn, koji se vraćao iz Aušvica, gde je bio odveden zajedno sa mojim roditeljima. On je bio jedan od retkih koji je, posle dve i po godine boravka u Aušvicu, ostao živ i vratio se. Po njemu, kada su stigli u Aušvic, 30. avgusta 1942. godine, moja majka je stavljena u grupu koja je odmah poslata u gasnu komoru. Pričajući o tome, dodao je da sigurno ne bi preživela strahote koje su se tamo događale. Za mog oca je rekao da je živeo još tri meseca i da je umro prirodnom smrću. Ta prirodna smrt je bila smrt od gladi.

Kada sam doputovala u Osijek, s obzirom na to da nisam imala dokumenta, morala sam da dokazujem vlastima ko sam, odakle sam i zašto sam došla. Za dobijanje lične karte i sređivanje drugih dokumenata bila mi je potrebna pomoć ljudi koji su poznavali mene i moje roditelje, što nije predstavljalo problem. Od onoga što su moji roditelji ostavili ništa nisam našla, ali me to nije brinulo: Našla sam svog brata Zdenka. Susret sa njim bio je jedan od najradosnijih trenutaka u mom životu – ali istovremeno i tužan zbog izgubljenih roditelja i rodbine.